

JEZIČNI ODNOSI U KARLOVAČKOM POKUPLJU I BELOJ KRAJINI

MIJO LONČARIĆ

Zavod za jezik

41000 Zagreb, Štrosmayerov trg

UDK 800.87

Izvorni znanstveni rad

Na području Bele krajine susreću se dva jezika — slovenski i hrvatsko-srpski, a u karlovačkom Pokuplju tri narječja hrvatsko-srpskog jezika — kajkavsko, čakavsko i štokavsko. Ta je šarolikost najvećim dijelom posljedica migracija stanovništva izazvanih provalama Turaka. Na temelju današnje slike, pisanih spomenika i ostalih relevantnih izvora autor iznosi pretpostavke o jezičnom stanju u Pokuplju do 15. st, te razmatra jezične procese koji su se događali u kasnijim razdobljima.

Područje karlovačkoga Pokuplja i Bele krajine, koja je zapravo također Pokuplje (osim najudaljenijih obronaka gorja koja je okružuju i dijele od drugih slovenskih krajeva), bilo je višestruko predmet zanimanja lingvisti, dijalektologa.¹⁾ Na ta dva susjedna područja — koja su u stvari geografski jedno područje koje nacionalna granica dijeli na dva dijela — susreću se dva

1) O govorima Bele krajine pisali su: Fran Ramovš u *Historična gramatika slovenskega jezika, VII. Dialekti*, Ljubljana 1935; Tine Logar, *Dialektološke študije, X, Belokranjski govori*, »Slavistična revija« XI (Ljubljana 1958), 145—155; Jakob Rigler osvrće se na Belu krajinu u studiji *Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu*, »Slavistična revija« 14 (1963), 25—77. O karlovačkom Pokuplju najviše je pisao Stjepko Težak a od radova najznačajniji su: *O rezultatu dijalektoloških istraživanja u okolici Karlovca*, »Ljetopis JAZU« 62 (Zagreb 1957), 418—424, *Izveštaj o istraživanju govora između Korane i Mrežnice*, »Ljetopis JAZU« 63 (1959), 456—458; *Kajkavsko-čakavsko razmeđe*, »Kajkavski zbornik«, Zlatar 1974, 44—47. *Ozaljski govor*, »Hrvatski dijalektološki zbornik« 5 (Zagreb 1981), 203—424; *Dokle je KAJ prodro na čakavsko područje*, »Hrvatski dijalektološki zbornik« 5, 169—200; Drugi su važniji radovi: Milan Rešetar, *Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen*, »Archiv für slavische Philologie« 13 (Berlin 1899) 93—109, 161—199, 361—388; isti, *Der štokavische Dialekt*, Wien 1907; Rudolf Strohal, *Jezične osobine u kotaru karlovačkom*, »Rad« 146, 78—133; Ivan Milčetić, *Je li stativsko narječje kajkavsko?* »Nastavni vjesnik II (1894), 94—96; Ivan Brabec, *Sjeveroistočni akavci*, Ljetopis Jazu 71 (1966); Vida Barac — Božidar Finka, *O pripupskim govorima oko Vukove Gorice*, »Ljetopis JAZU« 71 (1966); Božidar Finka Antun Šojat, *Karlovački govor*, »Hrvatski dijalektološki zbornik« 3 (1973) 77—150. Na to se područje osvrće također Dalibor Brozović u radovima *O rekonstrukciji predmigracijskog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata*, »Filologija« 4 (Zagreb 1963), 45—55, i *Dijalekatska slika hrvatskosrpskog jezičnog prostora*, »Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru« 8 (Zadar 1970) 5—32, te Milan Moguš u *Čakavsko narječje*, Zagreb 197. O goranskim govorima pisali su: Božidar Finka, *Gorskokotarska kajkavština*, »Kajkavski zbornik«, Zlatar 1974, 29—43, i Pavle Ivić, *Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske*, »Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu« 6 (1962), 191—212. Povijest Pokuplja prikazao je, još uvijek najopširnije, Radoslav Lopašić u knjizi *Oko Kupe i Korane*, Zagreb 1895, koju je za tisak priredio Emil Laszowsky.

jezika, slovenski i hrvatski u Beloj krajini, a u Pokuplju tri narječja hrvatsko-srpskoga jezika — kajkavsko, čakavsko i štokavsko. Tu su bile znatne migracije stanovništva izazvane turskim provalama koje su izmijenile prvotno stanje. Kako se uvijek ne zna kakve su i kolike bile te migracije, ne može se reći koliko je današnje stanje nastavak onoga iz predmigracijskog razdoblja, s normalnim jezičnim razvojem u prostoru, a koliko je ono rezultat dolaska novoga stanovništva iz drugih krajeva.

Sigurno je da je Pokuplje na zemljištu istočno od Mrežnice, kao i otuda dalje na jug, dobilo novo stanovništvo, koje to svojim govorom, ijekavskom novoštokavštinom, nedvosmisleno pokazuje. Zapadnije, do granice sa Slovenijom, stanje je različito. U luku Kupe daleko na sjever nalazimo govore koji su sigurno čakavski (npr. Vukova Gorica), sjeverno od njega smjestili su se kajkavski govori, ali veći dio zauzimaju govori koji su dijalektologiji pravili znatne teškoće pri svrstavanju u idiome¹⁾ višega ranga, tj. pri utvrđivanju jesu li kajkavski ili čakavski. Danas se oni smatraju posebnim govornim tipom, prijelaznim odnosno miješanim čakavsko-kajkavskim ili kajkavsko-čakavskim govorima (prema tom koji elementi prevladavaju). Oko Ozlja i Vivodine govori čuvaju poseban vokal na mjestu poluglasa s vrijednošću šva (*mǝ-gla, stǝza*), koji danas prelazi, odnosno alternira s *a*. Južniji od tih govora imaju ikavsko-ekavsku zamjenu jata, uglavnom po pravilu Jakubinskoga (*belo mliko*),²⁾ kako je to i u drugim govorima u četverorječju. Na mjestu *o*, i *ǝ* stoji *u*. Sjeverniji su govori ekavski a kontinuant a *o* i *ǝ* tu je zatvoreno *o*, kao i u nekoliko govora sjeverozapadno od Karlovca.³⁾ Govori sjeverno od luka Kupe i desetak govora na sjeveroistoku luka imaju u osnovi kajkavsku akcentuaciju (duljine na mjestu kajkavskih metatonijskih akcenata, akuta i cirkumfleksa, npr. *ubȳla, govȳdina*). Govori s posebnom vrijednošću za poluglas normalna su pojava na periferiji kajkavštine i u prijelaznim govorima prema slovenskom jeziku, a po tom su im slični neki goranski i belokrajinski govori.

U Beloj krajini razlikuju se, kako piše Tine Logar, tri vrste govora: (1) potpuno ili pretežno slovenski, (2) miješani slovensko-hrvatski (upravo čakavski), i (3) čisto hrvatski, odnosno srpski govori. Fran Ramovš, najpoznatiji slovenski dijalektolog, razlikovao je tri skupine govora, u koje nije ubrajao štokavske govore (Bojanci, Marin dol), a kao četvrtu pribrojio je kostelski govor, koji i nije u užem smislu belokrajinski. Prvi mu je šokarski govor (semički kraj), kojemu je u osnovi slovenski razvoj (treba pretpostaviti metatezu *okǝ*, od *ǝko*, koja je kasnije ponovno dala *ǝko*, npr. *gǝsput, wuoku*). Drugo je središnji belokrajinski govor (Črnomelj-Dragatuš-Stari Trg, Griblje-Metlika), koji nije imao najstariji slovenski razvoj. U trećem, južnom ili privrškom govoru (uz Kupu od Vinice preko Preloke do Adlešiča) ima više hrvatskih crta. Ramovš piše: »Šokci pravijo pripadnikom osrednjega in južnega govora „Hrvatii“; tudi sami pravijo da govore na primer na Vinici „hrvatski“, v Nerajcu pa

1a) Termin *idiom* za neodređenu jezičnu jedinicu, entitet upotrebljavam u istom značenju kako ga definira Dalibor Brozović u *Standardni jezik*, Zagreb 1970, 10.

2) Usp. S. Težak, *Dokle je kaj prodro*. . . 175 i literaturu navedenu tamo.

3) Finka, Šojat, *Karlovački govor*, 86.

debelo „hrvatski“».4) Kostelski govor (uz Kupu kod Broda) blizak je goranskim govorima. Za većinu belokrajinskih govora, karakterističan je tip *māgla*.

Zanimljiva je paralela jezičnog stanja toga čitavog područja, i Bele krajine i Pokuplja, s tradicijskom kulturom. Uz njega, u Gorskom kotaru i oko Kočevja, nalazi se jedno od »najuočljivijih« čvorišta tradicijske kulture u ovom dijelu Evrope, gdje se, kako piše Milovan Gavazzi, susreću »četiri različita i u cijelosti uvelike osebujna kulturna areala — jadranski, dinarski, panonski (podunavski) i (istočni) alpski. Na priloženoj karti vidi se da područje Bele krajine, kao i Pokuplje istočno od njega, obuhvaća »periferni sloj podunavskoga (panonskog) kulturnoga areala.«5)

O starijem i najstarijem stanju na tom području, počevši od naseljavanja Slavena, govorio je Fran Ramovš:

»Ozemlje belokrajinskih dialektov je na levem bregu Kolpe v loku od Starega trga do Metlike v porečju Lahinje do Gorjancev na severu in do kočevskih gozdov na zapadu. Belokrajinski dialekti so v pravem pomenu besede mešani dialekti slovensko-srbskohrvaški in se tudi med seboj razlikujejo le po tem, da je v severnem belokrajinskem pasu slovenski jezikovni odstotek večji, v južnem pa raste srbskohrvaški. Slovensko prebivalstvo Bele krajine je prišlo v ta obkolpski predel od južne, danes hrvaške strani (gl. M. Kos, Zgodovina Slovencev str. 34) in izvira iz istega južnoslovenskega balkanskega toka, ki je prodiral proti morju in Istri, dočim je njegovo krilo naselilo Hrvatsko Zagorje in Slovensko Štajersko ter Dolenjsko gl. str. 106. Belokrajinci pač še dolgo po svoji naselitvi niso prišli v stike z Dolenjci; naravne ovire (Gorjanci in kočevski pragozd) so bile prevelike. Zato smemo trditi, da je bil prvotni razvoj belokrajinščine isti kot hrvaščine onstran Kolpe t. j. do 13. stoletja (do časa med ustanovitvijo zagrebške škofije in pred smrtjo Bele III. v I. 1196.; gl. Lj. Hauptmann, Erläut. zum hist. Atlas str. 405—7) je bila Bela krajina v političnem, prometnem in jezikovnem oziru hrvaška. Dosti drugače ni bilo tudi v naslednjih stoletjih, kajti omenjene naravne ovire so zavirale prodiranje Slovencev; vendar pa moramo reči, da so si Slovenci, če še v tako neznatnem številu, utirali pot skozi kočevske gozdove, kajti šokarski govor v severnem delu Bele krajine ima nekaj takšnih potez, da jih pojasni samo organska zveza z dolenskim govorom, kakor ga govore v ribniški dolini. Pa tudi ta prva in rahla zveza je kmalu prenehala, ko so se v sredi 14. stoletja na Kočevskem naselili Nemci, ki so si redke kočevske Slovence asimilirali in se ščasoma razmnožili ter že dosedanjo oviro še z novim, tujejezičnim, elementom izpremenili v slovenski obmejni jezikovni pas. A za postanek današnjih belokrajinskih dialektov vse to ni bilo odločilno; šele dogodki od 15. stoletja dalje so važni za formacijo dialektov v Beli krajini. Pred turškimi vojskami so Belokrajinci, kolikor se jih je moglo rešiti, zbežali v gozdove in na Kranjsko. Ko so pozneje nastopili mirnejši in boljši časi, je bila Bela Krajina komaj da še poseljna in v nji so si poiskali zavetja srbskohrvaški begunci iz Like, Krbave in Bosne. Današnji belokrajinski dialekti so nastali v sožitju redkih staroselcev s srbskohrvaškimi begunci in slovenskimi priseljenci iz novejše dobe (vpliv

4) F. Ramovš, *Historična gramatika*, 136.

5) M. Gavazzi, *Čvorište tradicijske kulture na sjeverozapadu Balkanskoga poluotoka*, »Vrela i sudbine narodnih tradicija«, Zagreb 1978, 180—183.

slovenskega jezika ni bil nikdar močan prav do 19. stoletja). Enakšno usodo je doživela tudi pokrajina na levem bregu Kolpe od Broda do Zdihovega. Po turških vpadih v letih 1522, 1528 in 1530 je bila opustošena in zapušćena, brez prebivalstva. V l. 1531. so se sem zatekli Dalmatinci, ki so pribežali od Cetine; čez tri leta pa so se preselili v Žumberak. Pa tudi poslej so manjše begunske čete semkaj prihajale in se tu naselile; po karlovfškem miru l. 1699. so se najbrž nekatere družine, ki so prej zbežale na Kranjsko, vrnile in njihov govor se je v dolenskem okolišu že nekaj izpremenil. Tudi onstran Kolpe so ves ta čas vladale enakšne razmere, zato ima govor v Delnicah in Lokvah toliko skupnosti s tem slovenskim obkolpskim govorom. Ker je ta govor po svojem postanku, razvoju in po svojem bivstvu takšen kot belokrajinski, ga štejem kar k njim.⁶⁾

Onom što je rekao Ramovš može se dodati da je Bela krajina sve do 14. st. zadržala poseban status u Kranjskoj a do tada je i crkveno pripadala Zagrebačkoj biskupiji kao dio goričkoga arhiđakonata.

Prodori Turaka tu su rani, već u prvoj polovici 15. st., a posebno su bila velika pustošenja nakon pada Bosne pod Turke. »Od 1469. do 1526. Turci pljačkaju po slovenskim krajevima oko 45 puta. (. . . .) Turci upadaju u slovenske pokrajine po već ustaljenim putovima za napad. (. .) Turci obično prelaze Unu u blizini Krupe, odakle ih najbliži put vodi duž Korane, pa pokraj mjesta, gdje je kasnije izgrađen Karlovac, do Metlike i dalje u slovenske krajeve.«⁷⁾ Tada se bilo najviše raseljavalo stanovništvo. I kasnije je bilo velikih pustošenja, npr. 1543. u ribničkom kraju. Od 1530. dolazi već do novoga naseljavanja.

S obzirom na osnovicu i razvoj današnjih slovenskih belokrajinskih govora (dakle, ne onih koji se smatraju miješanim), postoje razlike u mišljenju pojedinih autora. Tine Logar dio Ramovševih središnjih govora, i to metlički kraj, stavlja skupa sa šokarskim govorima. Postupa tako na temelju razvoja vokalizma, koji je slovenski. Ramovš je pravio razliku između šokarskih govora i govora iz metličke okolice jer ti nemaju najstariji slovenski razvoj, progresivnu metataksu cirkumfleksa (*đko* > *okó*). Isto tako, Logar smatra, za razliku od Ramovša, da akcenatske pojave u sjeverozapadnim belokrajinskim govorima, kojih nema u dolenskim govorima (*mæglä* < *mæglà*, *đko* < *okó*, *kòvač* < *kovač*) nisu nastale pod utjecajem hrvatskih govora, nego su samosvojan belokrajinski dijalektni razvoj. S tim u vezi potrebno je podsjetiti na dvije stvari. Prva je odnos akcenatskih i vokalskih promjena u razvoju slovenskoga jezika, njihova relativna kronologija i važnost u klasifikaciji govora. Druga je tumačenje izoglosa, rasprostiranja jezičnih pojava u graničnom području između dvaju idioma, koji tu imaju rang jezika, i njihova utjecaja jednih na druge.

Kada Ramovš smatra da središnji belokrajinski govori nemaju osnovni slovenski razvoj, on to zaključuje na temelju važne i specifične crte slovenskoga jezika, spomenute progresivne metatakse cirkumfleksa (*đko* > *okó*). To je veoma rana pojava u slovenskom jeziku i prva općeslovenska crta, meće se

6) F. Ramovš, *Historična gramatika*, 135.

7) *Historija Jugoslavije II*, Zagreb 1959, 317.

u 10. st. Od nje može biti starija samo uženje jata, ali je ono zahvatilo vjerojatno samo jugoistočno slovensko područje i zajedničko je s hrvatsko-srpskim jezikom.⁸⁾ Kronološki iduća pojava, diftongizacije zatvorenoga *ę* od jata u *ej*, također samo u jugoistočnim govorima, već je nešto kasnija pojava (12—14. st.), kao i još jedna općeslovenska crta — duljenje naglašenih nezadnjih vokala. Prema tom, ako neki današnji slovenski govori nemaju navedene metakse (uz dio belokrajinskih nema ih npr. također dio prleških govora, istočne Slovenske gorice), onda oni nemaju rani slovenski razvoj. Kada Logar kaže da su sjeverni belokrajinski govori oko Metlike po razvoju vokalizma slovenski, onda on može biti u pravu, ali time ne pobija Ramovšove zaključke koji se odnose na akcentuaciju. Valja upozoriti da su u tom kraju, po Logarovim podacima, izjednačeni *o* i *l* te da je njihova kontinuanta *o*, kao u vivodinskom govoru, a to je kajkavska crta. Akcenat kao *sěla*, *plěča*, što navodi Ramovš (bez točne lokalizacije) također je kajkavska osobina. Međutim, tu treba upozoriti na još nešto: potrebno je razlikovati razvoj u današnjim belokrajinskim govorima od starijeg razvoja u predmigracijskom razdoblju u Beloj krajini. O tom će biti govora dalje.

Rasprostriranje pojava na graničnom području, smjer njihovih izoglosa i utjecaj idioma jednih na druge opće je teoretsko dijalektološko pitanje, upravo pitanje dijalektološke (lingvističke) geografije, odnosno arealne lingvistike. U prirodnom jezičnom kontinuitetu, gdje jedan idiom — dijalekt, narječje, jezik — postupno prelaze jedan u drugi, proširenost se pojava ne poklapa, izoglose, njihove granice, idu obično paralelno, ponekad se križaju. Crte karakteristične za jedan ili drugi idiom, inovacijske pojave nekad ne dolaze jedna do druge (granično, prijelazno područje je konzervativno) a katkad se izoglose tih inovacijskih pojava sijeku na tom području. Jedna te ista pojava na takvom graničnom, prijelaznom području ne može se normalno s dviju strana neke izvanjezične granice — ceste, rijeke, administrativno-političke granice — smatrati za dvije pojave, kao da ta pojava na jednoj strani nema nikakve veze s jednakim razvojem na drugoj strani. Druga je stvar što ista pojava u različitim idiomima — mjesnim govorima, dijalektima, jezicima — može imati drukčiji status u njihovoj strukturi, može izazvati neke nove, različite promjene u pojedinim idiomima. Dakle, ako su se iste promjene u isto vrijeme dogodile u sjevernim i južnim belokrajinskim govorima (s nekim izuzecima) te u susjednim hrvatskim govorima, to je rezultat istoga procesa. Ako su te promjene karakteristične za hrvatske govore i u njima je započet proces, koji je obuhvatio i Belu krajinu, onda se može reći da je to njihov utjecaj.

Rečeno je da treba razlikovati razvoj i stanje u današnjim belokrajinskim govorima od razvoja u Beloj krajini. Kako je zbog velikih migracija prekinut razvojni kontinuitet, današnji belokrajinski govori nisu normalan nastavak onih govora iz predmigracijskog razdoblja. Međutim, raspored je go-

8) J. Rigler, *Pregled* ... 27. Rigler pretpostavlja drukčiji razvoj jata u slovenskom jeziku nego ga je izvodio Ramovš, teritorijalno upravo obrnuto. W. R. Vermeer iznio je mišljenje da je uženje jata zahvatilo čitavo slovensko područje, ups. *Raising of *ě and Loss of the nasal Feature in Slovene*, »Zbornik za filologiju i lingvistiku« 25/1 (Novi Sad 1982), 97—120.

vora onakav kakav bismo očekivali i u normalnom razvoju: na području koje je najbliže drugim slovenskim govornim smjestili su se govori s očekivanim slovenskim osobinama, a govori na daljem području nemaju tipične slovenske osobine. Međutim, pitanje je koliko je takav raspored odraz starijeg stanja a koliko rezultat doseljenja novijega stanovništva iz zapadnijih slovenskih krajeva i iz Hrvatske. Moguće je također djelovanje obaju elemenata, pa čak i triju. Osim starosjedilačkih govora, koji su, negdje više, negdje manje, ostali u Beloj krajini, i novodoseljenih govora (slovenskih, sa sjeverozapada i hrvatskih s istoka) arealno su djelovali također slovenski govori na zapadu i sjeveru izvan Bele krajine, uključujući književni jezik, i hrvatski govori u Hrvatskoj, kao i prije migracija. Samo su hrvatski govori sada bili većim dijelom drugi i drukčiji nego prije migracija, i to više čakavski, odnosno čakavsko-kajkavski, dok su prije bili vjerojatno kajkavski. Novodoseljenički slovenski i hrvatski govori u Beloj krajini djelujući na druge govore, starosjedilačke i doseljenički drukčije govore, i sami se mijenjaju stvarajući s njima u interferenciji nove govorne tipove.

Posebno je pitanje šokarskoga govora, gdje je pretpostavljen rani slovenski razvoj, tj. progresivna metataksa cirkumfleksa, a onda opet njegov regresivni pomak. O ovom drugom već je bilo govora. Veći problem čini pitanje je li progresivna metataksa izvršena na tom zemljištu, tj. je li njezina izoglosa u 10. st. ili nešto kasnije, zahvatila dijelom i Belu krajinu, kao što je dozvoljavao Ramovš, ili su govore s tom izvršenom promjenom donijeli tek novi stanovnici sa zapada od 16. st.

Logarova pretpostavka da je u ostalom dijelu Bele krajine naglasak kao *òko* mogao također nastati dijelom sekundarnim pomicanjem od *okò*, kao i u šokarskim govornim, manje je vjerojatna.

Slično starijem razdoblju u Beloj krajini stoji i s karlovačkim Pokupljem, tj. s njim u vezi postavlja se pitanje koliko su današnji govori tamo nastavak onih iz predmigracijskog razdoblja a koliko novi na tom zemljištu, izuzevši, naravno, novoštokavce za koje je jasno da su novi. Upravo je pitanje odnos čakavštine i kajkavštine, njihove granice, te je li čakavština tu od starine, kao što se pretpostavljalo.

Za rekonstrukciju predmigracijskog jezičnog stanja u Slavoniji i za rješavanje važnog pitanja u tom okviru — utvrđivanje odnosa, granice kajkavštine i zapadne štokavštine (šćakavštine), glavni su oslonac bili zapisi onimije s toga područja. Drugih, većih tekstova na narodnom jeziku tamo nije bilo.⁹⁾ Moglo bi se misliti da je takva građa za rješavanje sličnoga pitanja u Pokuplju manje važna jer s toga područja postoje i drugi, opširniji jezični zapisi na narodnu jeziku, ali to nije tako. Staru kajkavsko-čakavsku granicu u Pokuplju na temelju jezičnih spomenika, isprava, pokušao je odrediti još Milan Rešetar.¹⁰⁾ Može se prigovoriti već i samoj njegovoj jezičnoj analizi. Naime, neke jezične crte po kojima on utvrđuje čakavštinu, koje smatra čakavskim, nisu,

9) M. Lončarić, *Toponimi u osvjetljavanju predmigracijskog jezičnog stanja u Slavoniji*, »Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije«, Sarajevo 1985, 95—101.

10) M. Rešetar, *Die Čakavština ...*, 108.

odnosno nisu na tom području samo čakavske, npr. *j* od *d'*, *šč* od *stj=skj*. To su tamo također zapadnoštokavske, odnosno šćakavske i kajkavske crte. Za njegovo vrijeme i stanje naše dijalektologije te povijesti jezika tada to nije neobično. Međutim, čudi da se usprkos tomu ipak još i danas, više-manje, prihvaćaju njegovi zaključci, tj. da je prije migracija dijalektno stanje bilo uglavnom kao i danas. Takva se pretpostavka ne može, naravno, a priori odbaciti, ali se može staviti u sumnju s obzirom na ono što znamo o stanju i događajima na tom području, kao i na drugima, kuda su prodirali Turci. Poznato je kako i koliko se promijenilo stanovništvo u Slavoniji, u Žumberku, Lici, da su čakavci prodrli do Gradišća, kao i to kakvo je stanje istočno od Mrežnice. Osim toga, postoje i povijesne potvrde o tom da je dijelove toga područja stanovništvo napuštalo, a kasnije drugo ponovo naseljavalo, pa katkad i to otkuda (npr. Rosopajnik iz Muškovca ispod Velebita). Sigurno je tako i s nekim drugim mjestima za koje se povijesne potvrde o kasnijem naseljivanju nisu sačuvala.

Navedena dva elementa nisu jedina u pobijanju Rešetara. Također je veoma značajno pitanje jezika kojim su pisane isprave u Pokuplju i četverorječju. Rešetar je uzimao da su pisane jezikom toga kraja. Novija istraživanja Eduarda Hercigonje i posebno Josipa Vončina pokazuju drukčiju sliku.¹¹⁾ Od listina koje analizira Rešetar samo bi se dvije mogle uzeti u obzir s obzirom, na vrijeme nastanka (Bosiljevo 1461, Lipnik 1465) i migracije, dok su druge kasnije. No zapravo ni to nije bitno. Obje su listine pisane glagoljicom, kao i druge. A glagoljica je došla u Pokuplje s frankopanskom administracijom na prijelazu 14. i 15. st., tj. s njom su stigli »u oblast 'ladane oz'lskoga', na područje gorčkoga arhiđakonata zagrebačke biskupije, zacijelo, u većem broju i glagoljaški duhovnici, pa se tako ovdje sjeverna granica glagoljaškoga areala protegla Pokupljem«, kako piše E. Hercigonja.¹²⁾ Naravno, glagoljaši tada nisu sobom donijeli samo pismo, već i jezik na koji su pismo primjenjivali, a to je relativno dobro izgrađen i stabiliziran jezični izraz, svojevrsan standard, književni jezik, kojemu je osnova primorska, kvarnerska čakavština. U taj jezik ulazi s vremenom govor kraja u kojem sada glagoljaši ne samo žive i rade nego gdje su oni kasnije također rođeni i odrasli, kojima materinski idiom može biti drugi i drukčiji. Kako i koliko tih novih elemenata, a oni su kajkavski, ulazi u jezik glagoljaša pokazali su E. Hercigonja i Stjepan Damjanović.¹³⁾ Međutim, taj je proces relativno i apsolutno spor, što za sebe govori o izgrađenosti glagoljaškog standarda te o žilavosti izraza, s druge strane. O tom piše Josip Vončina govoreći o glagoljaškim frankopanskim listinama: »Njihove listine, koje su se sačuvala u obimnu broju, nemaju, doduše, književnih pretenzija, pa bi možda mogle biti bliže govornom jeziku nego njihova književna djela. Ali i za listine postojali su unaprijed određeni stilski obrasci, a i nisu

11) E. Hercigonja, *Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća*, »Croatica«, 5 (1973), 169—246. J. Vončina, *Jezik ozaljskog kruga*, »Analize starijih hrvatskih pisaca«, Split 1977, 191—204, i *Jezični razvoj ozaljskoga kruga* »Filologija« 7 (Zagreb 1973), 203—238.

12) E. Hercigonja, o. c. 190.

13) E. Hercigonja, o. c., S. Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1984.

ih pisali samo feudalci, nego njihovi 'dijaci', pa stoga u tim tekstovima ne možemo gledati sigurna svjedočanstva o govoru. Da su te listine u 15. st. pisane gotovo čistim standardom donesenim iz Primorja govori za to još više činjenica što su njime pisane i gotovo stotinu godina kasnije. Također Josip Vončina, nakon analize listine pisane u Ozlju 19541, zaključuje: »Već i sama ova listina pokazuje nam da su Zrinski i Frankopani, našavši se na dijalekatski miješanu tlu Krajine južno od Kupe, čuvali još oko sredine 16. stoljeća u biti netaknutu tradicionalnu čakavštinu pravnih spisa kakva se (osobito u frankopanskom Primorju) njegovala nekoliko stoljeća. Čak je i leksički izbor (koji je u kasnijim zrinško-frankopanskim listinama i drugim pisanim spomenicima toliko podložan kajkavizaciji) u ovoj još izrazito čakavski.«¹⁴⁾

Treba napomenuti da dvije navedene listine koje analizira Rešetar nisu pisane u kancelariji Frankopana, u njihovo ime, ali se po listinama vidi, po jeziku i po tome što su pisane glagoljicom, da su proizašle iz iste pisarske škole. Zbog toga one ne mogu poslužiti za utvrđivanje jezičnoga stanja u Pokuplju. Ne mogu u potpunosti ni one isprave koje već odstupaju od jezika isprava frankopanske kancelarije, u kojima nalazimo više kajkavskih crta. Naime, to je, istina, važan znak da u listinu prodire narodni jezik kajkavskoga kraja u kojem je listina pisana, odnosno govor pisara, ali ne može se znati u kojoj mjeri je zastupljen jedan a u kojoj drugi element. Te nove crte nam ipak govore kakvoga je karaktera govor kraja koji prodire u prijašnji glagoljaški standardizirani izraz, u kojem smjeru treba tragati. Sigurniju osnovu za zaključivanje o govoru kraja i tu nam pružaju zapisana imena, osobito toponimi, ali na žalost za sada raspoložemo malobrojnim potvrđama koje pružaju podatke po kojima se može relevantno zaključivati.

Pri utvrđivanju starijega jezičnog stanja katkad se ne mogu u obzir uzeti svi relevantni pa ni najvažniji činioci jer nema dovoljno podataka. Tako se ovdje ne može uzeti u obzir veoma bitan kriterij za pripadnost čakavštini, odnosno kajkavštini, i to akcentuacija, jer o njoj iz starijih razdoblja nema izravnih podataka, kao ni za jat. Više potvrda ima za stare glasove *o* i *l̥* te poluglas.

U 14. st. bilježi se uz starije stanje i noviji razvoj. Godine 1334. zapisano je *Lonka*, što će biti pisarska tradicija, a 1501. *Lwka* za isti toponim. Također 1334. potvrđeno je *Dolgo*, a istočnije, u arhidakonatu Dubica zabilježeno je *Vulk* kod Sanskoga Mosta i *Ostra loka* kod Prijedora.¹⁵⁾ U 15. st. u listinama sa zemljišta istočno od Korane (Trebinja 1462, Hutinja 1471) zabilježeno je *Vochya dragha*, *Vokmanić*, *Wok*, *Wokanovich*, *Humač(ić)*.¹⁶⁾ Takvo bilježenje svjedoči da su refleksi za *o* i *l̥* u 15. st. izjednačeni, što je veoma važna kajkavska značajka, i da je na njihovu mjestu posebna fonološka jedinica s vrijednošću zatvorenoga *o*, kao i u Slavoniji.

Za poluglas su potvrde u toponimima s *e* i *a*. Godine 1501. potvrđen je isti toponim u jednaku liku na tri različita mjesta: *Gradecz* kod Lipe i istoč-

14) J. Vončina, *Jezik ...*, 196, *Razvoj ...*, 211.

15) Josip Buturac, *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501.*, »Starine« 59 (Zagreb 1984), 43–108.

16) R. Lopašić, o. c. 16. Citira se prema grafiji u literaturi.

nije (*de veteri*) *Gradecz*, danas Mali Gradac i (*de inferiori*) *Gradecz*, Veliki Gradac kod Gline, te 1334. *Gradech* pod Kozarom. Zapisano je zatim *Iwanecz* kod Tounja, 1501. te 1486. na modruškom području *Grabek*.¹⁷⁾ U ispravi iz Hutinje uz redovno *a*, što je u skladu s pisarskom tradicijom, zapisano je također *Lwkachez*. Da se ne bi sumnjalo na zapisivača, treba reći da u izvoru gdje je zapisano više puta *Gradec* dolazi također *Pedal*, danas Pedalj istočno od Gvozdenskoga. Može se zaključiti da poluglas u Pokuplju i dosta daleko na jug i istok nije bio izjednačen s kojim drugim vokalom i pretpostaviti da je to bio glas *e*-tipa. Kako i danas na sjeverozapadu toga područja imamo govore u kojima se na mjestu poluglasa čuva poseban fonem s vrijednošću šva (ð), onda za 15. st. možemo, svakako, pretpostaviti da je ta pojava bila proširenija. Dakle, vjerojatno je u Pokuplju i dobrim dijelom na jug na mjestu poluglasa bio šva. Budući da je tako bilo i na kajkavskom području u Slavoniji, ta se osobina, nasuprot ranijoj zamjeni u čakavskim govorima koji su se nastavljali dalje na jug, može smatrati kajkavskom.

Spomenuto je da za jat iz vremena migracija nema mnogo sigurnih potvrda. U toponimima ih gotovo nema, a u glagoljaškim ispravama redovno je onako kako očekujemo po pisarskoj tradiciji, tj. ikavizam i ekavizam po pravilu Jakubinskoga. Rjeđe se u istoj riječi bilježi *e* i *i*, npr. *vreme* i *vrime*. Budući da se *e* javlja tamo gdje ga ne bismo očekivali, nameće se misao da ni jat nije bio izjednačen ni s *i* ni s *e*. Tomu u prilog govori također zapis toponima *Stena* kod Cazina, istina relativno rano, 1334. Taj se toponim u ispravama javlja kao *Stina*, kako glasi i danas jer se nalazi na ikavskom području. Druga je potvrda *Strelchje*.¹⁸⁾ Ako se osvrnemo na suvremene govore, može se navesti da odmah na lijevoj obali Kupe, u mjestu Blatnica, danas na mjestu jata imamo poseban vokal s vrijednošću zatvorenoga *e*. Taj je govor pretrpio jak štokavski utjecaj, poluglas je izjednačen s *a*, formiran je prodozijski sustav s četiri naglasaka kao u novoštokavštini. Međutim, distribucija naglasaka svjedoči da je taj govor u osnovi kajkavski: metatonijski akcenti karakteristični za osnovnu kajkavsku akcentuaciju bili su zastupljeni u svim kategorijama kao u centralnim kajkavskim govorima. Prema tom, za Pokuplje u 15. st. posebna vrijednost na mjestu jata ne bi bila ništa neobična i treba pretpostaviti takvo stanje.

S obzirom na akcentuaciju, o kojoj nema podataka iz starijih razdoblja, mogu nam, donekle pomoći gradišćanski govori, i to oni koji se smatraju čakavskima i potječu sa šireg područja koje se ovdje razmatra, odnosno područja južnije i istočnije od njega, odakle se moglo doesliti i današnje stanovništvo u zapadnom dijelu luka Kupe. Naime, u tim govorima ima dosta akcentatskih, kao i drugih kajkavskih osobina, posebno u leksiku.¹⁸⁾

Sve do mjesta Zagorja južno od Ogulina ima danas kajkavskih osobina,

17) J. Buturac, o. c. 49 i d.; *Popis nekih zemalja modruškoga vladanja*, Đuro Šurmin, »Hrvatski spomenici«, Zagreb 1898, 310.

18) J. Buturac, o. c. 48. R. Lopašić, o. c. 15.

18a) Usp. Gerhard Neweklowsky, *O kajkavskim osobinama u nekajkavskim govorima Gradišća*, »Hrvatski dijalektološki Zbornik« 6 (Zagreb 1982), 257—264.

ali su one smatrane kasnijim kulturnim utjecajem jer je kajkavština kao književni jezik u sjevernoj Hrvatskoj bila idiom većeg društvenog prestiža.¹⁹

Na tom je prostoru Dalibor Brozović za predmigracijsko razdoblje pretpostavljao »izvanredno zanimljiv čakavski tip, sigurno s ikavsko-ekavskom zamjenom jata, ali nije isključena i kakva lokalna ikavska varijanta«.²⁰

Iznio bih sada svoju pretpostavku o jezičnom stanju u Pokuplju do 15. st. i o tom kako je dobivena dijalektna slika kakva je danas. Mislim da se tu prostirao kajkavski tip, koji nije morao biti svuda jednak ni jedinstven, kojemu su ostaci vivodinski govor, na zapadu, i govori poput onoga u Rečici i Blatnici, na istočnom dijelu govornog područja. Taj kajkavski govor mogao je ići na jug negdje do crte gdje danas počinju goranski kajkavski govori i otuda dalje na istok. To bi, otprilike bila crta: Vrbovsko-Generalski Stol-Petrova gora-Zrinska gora, približavajući se Uni oko Kostajnice. To bi odgovaralo, više-manje granici zagrebačke županije i biskupije s krbavskom, odnosno modruškom županijom i biskupijom.²¹)

Pretpostavljeni kajkavski tip imao je akcentuaciju karakterističnu za kajkavštinu, i to na sjeveru u potpunosti, a što se ide južnije sve manje izraženu. Kontinuant a o i ĺ, koji su se izjednačili, bila je zatvoreno o. Na mjestu poluglasa stajao je poseban fonem s vrijednošću šva. Kontinuant jata vjerojatno je također čuvala posebnu vrijednost, i to u zatvorenom e.

Dalje od navedene, hipotetičke, crte, nije, po zakonima prostiranja prirodnog jezičnog kontinuuma, bilo odmah posve čakavsko područje, već prijelazno kajkavsko-čakavsko, sa sve više čakavskih osobina što se ide dalje na jug. Kako u četverorječju, od Ogulina na istok, rijeke teku smjerom jug-sjever, moguće je da je u dolini neke od njih čakavski element dopirao dalje na sjever, a uz drugu kajkavski više na jug.

Kada su Turci od početka 15. st., a posebno nakon pada Bosne pod Turke, prolazili tim područjem i pljačkali ga, idući dalje preko Kupe na zapad, u Belu krajinu, starosjedilačko ga je stanovništvo napuštalo, posebno u luku Kupe i na suprotnoj strani, na lijevoj obali, u Beloj krajini. Tako je nestalo prostornoga kontinuiteta između vivodinskih i goranskih govora. Na napuštena zemljišta doseljava se, negdje već od 1530, novo stanovništvo s juga i istoka, i to s čakavsko-kajkavskoga, čakavskoga, čakavsko-štokavskoga i štokavskoga područja. Sigurno su najveća doseljenja iz krajeva koja su zaposjeli novoštokavci ijekavci. Tako su došli čakavci u luk Kupe, Belu krajinu, Žumberak, Hrvatsko zagorje i današnje Gradišće te zapadnu Mađarsku. Zato se ne može tvrditi, na primjer, da Netretić i Ribnik imaju starinačke govore, tj. govore koji bi čuvali kontinuitet iz predmigracijskog vremena. Za Netretić nema podataka o kasnijem naseljivanju, ali za Ribnik ima. Zna se da se u ribnički kraj doselio dio stanovništva iz okolice staroga grada Klokoča, sa gornjega toka Gline (danas šire područje Slunja). Ima i pojedinačnih potvrda o doseljenju, npr. zna

19) S. Težak, *Dokle je kaj prodro na čakavsko područje*.

20) D. Brozović, *O rekonstrukciji* . . ., 20.

21) Važnost te granice za dijalektnu sliku uočio je već S. Težak, ali u nešto drukčijem svjetlu: »Nije čudo što granica između toga kajkavsko-čakavskog govora i čiste čakavice odgovara međi zagrebačke i senjsko-modručke dijaceze«. *Kajkavsko-čakavsko razmeđe*, 47.

se da je Križanićev otac porijeklom od Bihaća.²²⁾ Posredno se može zaključiti također otkud je doseljeno stanovništvo bosiljevačkoga kraja, o čemu Lopašić piše: »U opustjela sela bosiljevačka naleglo je svršetkom šesnaestoga vieka iz priedjela koje Turci zauzeše ili poharaše dosta svjetine, a po sadašnjim imenima: Bosanci, Klokoči, Biščani, Blagajci, Vitujski, Skradsko i po drugim imenima znade se pouzdano, odakle im djedovi u Bosiljevo dođoše. Najviše bosiljevačkih žitelja porietlom je iz modruških strana, kako to njihova prezimena zabilježena u modruškom urbaru od god. 1486. dokazuju.«²³⁾ Kako se govor Rosopajnika i Prilišća razlikuje od okolnih govora, a postoje potvrde da su kasnije naseljeni, to se uzimalo kao dokaz da su samo njihovi govori doseljenički, ali će oni biti samo doseljeni iz drugoga kraja, a ne jedini.

Raznolikost današnjih govora na tom području ovisi o njihovu porijeklu, miješanju različitih govornih tipova, starinačkih i doseljeničkih, koji su opet, sa svoje strane, mogli potjecati iz više različitih krajeva. Na istom prostoru došlo je i do, većeg ili manjeg, ujednačavanja između pojedinih mjesnih govora, odvijali su se isti procesi, iste promjene, tako da Pokuplje presijecaju novoformirane izoglose. Starinački su najviše govori s posebnom vrijednošću poluglasa, s ekavskom zamjenom jata i kajkavskim metatonijama. Ti se govori nalaze, logično, sjeverno od luka Kupe i na njegovu sjeveroistoku. Na zapadu luka, gdje su potvrđena najveća pustošenja Turaka, kao i na suprotnoj obali Kupe, nalaze se novodoseljeni govori. Ikavski, odnosno ikavsko-ekavski refleks jata i u nekim govorima s kajkavskom bazom lako je razumljiv utjecajem ikavskih i ikavsko-ekavskih govora na one govore koji čuvaju poseban vokal na mjestu jata.

Točno je da je *kaj* prodirao u čakavske govore u karlovačkom Pokuplju i četverorječju, ali je to bilo prodiranje u govore koji su većim dijelom na tom zemljištu novi, a prodirao je preko ostataka starosjedilačkoga kajkavskog stanovništva i kao idiom s višim društvenim prestižem.

Zaključno se može reći da su migracije izazvane provalama Turaka i u Beloj krajini i u karlovačkom Pokuplju izmijenile prvobitnu jezičnu sliku, ali se analizom suvremenih govora, jezičnih spomenika i povijesnih podataka mogu o tom donijeti vjerojatne pretpostavke. Na tom je čitavom području bio jedan jezični kontinuum, i to tako da je Pokuplje bilo kajkavsko, a u Beloj krajini prelazila je kajkavština u slovenski jezik. Međutim, samo je njezin sjeverozapadni dio, na obroncima gorja koje je dijeli od ostaloga slovenskoga područja, mogao imati rani slovenski razvoj. Za turskih provala znatan dio starog stanovništva odlazi, posebno u zapadnom dijelu luka Kupe i njezine belokrajinske obale. Napušteno zemljište naseljava novo stanovništvo s juga i istoka, čakavci i štokavci, te sa zapada iz Dolenjske. Uzajamnim djelovanjem doseljeničkih i starinačkih govora, gdje ih je bilo, formiraju se novi govorni tipovi. Na istom prostoru u međusobnim kontaktima nastaju novi jezični procesi, promjene, koji zahvaćaju veće ili manje površine, tako da to područje presijecaju nove izoglose.

22) V. Ivan Golub, *Biografska pozadina Križanićevih djela*, »Život i djelo Jurja Križanića«, Zagreb 1974, 36.

23) R. Lopašić, o. c. 71.

LANGUAGE RELATIONS IN KARLOVAČKO POKUPLJE AND BELA KRAJINA

Summary

In geographic terms Bela Krajina and Karlovačko Pokuplje make a whole — divided by the Kupa in three parts — which mountains separate from other Slovenian regions. Two languages meet here: Slovene and Serbo-Croatian, as well as three dialects of Serbo-Croatian: *čakavian*, *kajkavian* and *štokavian*.

Ancient language situation was altered by Turkish invasions. Yet, on the basis of the present language outlook and written documents, relevant hypotheses can be developed regarding pre-migratory language distribution.

The area along the Kupa was most probably *kajkavian*, while in *Bela Krajina* *kajkavian* dialect shaded into Slovene language in such manner that early development of Slovene could have happened only among northwestern speeches, spoken on the slopes of mountains which encircle Bela Krajina. During Turkish invasions, the region by the arch of the Kupa and neighboring banks in Bela Krajina were most damaged. When the warfare quieted down, deserted lands were colonized on one side by the population coming from east and south, particularly from regions where *new-štokavian ijekavian* dialect is spoken today; and on the other side, by the population coming from the west, ie. Dolenjska, to Bela Krajina. The interaction of ancient speeches — where they remained — and different speeches of the new settlers created new types of speeches. In local forms of speech, prevalent elements were those of the dominant speakers. Since this geographic area is small, the new processes of areal standardization of speech occurred, along with other language processes and changes of smaller or larger scope. As a result, the present language map of Bela Krajina and Pokuplje is marked by new isoglosses.